

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Ένας από τους παρόντες εκείνη τη βραδιά στο κεντρικό τιμητικό τραπέζι ήταν ο Μίκης Θεοδωράκης, ο οποίος, σχολιάζοντας τη σχέση του Ανδρέα με την εξουσία και την τέχνη, θα πει σε συνέντευξή του δεκαπέντε περίπου χρόνια αργότερα, όταν ο Ανδρέας θα έχει πια πεθάνει: «Ο Ανδρέας Παπανδρέου είχε κατά βάθος αυτή τη σκωπτική διάθεση για την εξουσία, αλλά στην πρακτική του ήταν ένας παίκτης στον οποίο η εξουσία έδινε ηδονή. Ήταν ο ίδιος η εξουσία. Κι αυτό ήταν που με απομάκρυνε απ' αυτόν, ενώ με τον Μιτερράν είχαμε παραπλήσια ενδιαφέροντα. Ο Ανδρέας ήταν μοναδικός σκοπός. Επομένως, δεν είχε περιθώρια να μιλήσει για την τέχνη, που με ενδιέφερε εμένα, να μιλήσει για “μια άλλη αυταπάτη” μιας αναγεννημένης Ελλάδας. Τον θαύμαζα σαν δεξιότηχνη, σαν να έβλεπα κάποιον που έχει ένα φοβερό όργανο και αντί να βγάζει ήχους, έβγαζε υπουργούς (...).»²

Ο Μίκης σκιαγραφεί εδώ, κατά κάποιον τρόπο, ένα πολιτιστικό πορτρέτο του Ανδρέα Παπανδρέου, στο

---

2. Συνέντευξη του Μίκη Θεοδωράκη στον Κ. Ρεοβάνη, *Ta Néa*, 23/2/1998.

οποίο υπογραμμίζει δύο στοιχεία: τη σχέση του Ανδρέα με την εξουσία και τη σχέση του με την τέχνη. Δεν θα σταθούμε στο πρώτο, μολονότι παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς υποδηλώνει, πέρα από την κρίση για το πρόσωπο, και μια γενικότερη αντίληψη της ελληνικής μετεμφυλιακής Αριστεράς για την πολιτική κυρίως ως ιδεολογία, σε διαρκή και αθεράπευτη αντιπαλότητα προς την εξουσία. Αξίζει, όμως, να σταθούμε στο δεύτερο, δηλαδή στο πώς αντιλαμβάνονταν όχι μόνο ο ίδιος ο Θεοδωράκης, αλλά οι περισσότεροι πνευματικοί άνθρωποι στη χώρα μας τον πολιτισμό. Ως ταύτιση του πολιτισμού με τις τέχνες, τα γράμματα, την πολιτισμική κληρονομιά και την παράδοση, και ελάχιστα ή δευτερευόντως με τις επιστήμες, τις στάσεις, τις αναπαραστάσεις ή τη δομή αίσθησης της κοινωνίας.

Μόλις πρόσφατα έχει αρχίσει να γίνεται αποδεκτή η ευρύτητα της έννοιας «πολιτισμός», ή καλύτερα «κουλτούρα», ως ενός συστήματος συμβόλων και νοημάτων, ως ταυτότητας, ως πεδίου πεποιοτήσεων και πρακτικών ή, ακόμη, ως θεσμικής σφαίρας παραγωγής, κυκλοφορίας και σύγκρουσης νοημάτων.

Εξίσου χαρακτηριστικός, από αυτή την άποψη, είναι ο τρόπος με τον οποίο περιγράφει ο Βασίλης Βασιλικός την «αντιπνευματικότητα» του Ανδρέα, καταθέτοντας τη δική του εικόνα για κείνον: «Τότε, σε κείνες τις μέρες, πριν από τις εκλογές του '81, όταν

βρισκόμασταν πιο συχνά, ένα μεσημέρι, χωρίς εγώ καθόλου να τον προκαλέσω, μου εξομολογήθηκε τα πάντα, για τη ζωή του, για τα παιδιά του, για τον ίδιο, καταλήγοντας πως αν “κερδίσουμε τις εκλογές, δεν θα σε ξαναδώ. Αν ζούσε ο πατέρας μου, εσύ, σαν συγγραφέας που είσαι, θα ήσουν εδώ κάθε βράδυ. Εγώ όμως δεν ενδιαφέρομαι για τη λογοτεχνία ούτε για την τέχνη γενικά. Αν είναι να διαβάσω ένα βιβλίο το βράδυ, θα προτιμήσω ένα οικονομικό εγχειρίδιο (...)” Η εξομολόγησή του αυτή μου βούλωσε το στόμα για δέκα ολόκληρα χρόνια. Το αντιπνευματικό ΠΑΣΟΚ, όπως διαμορφώθηκε κάτω από τον αστερισμό του, με προβληματίσε».³

Ανεξάρτητα από το ποια ήταν εντέλει η έφεση του Ανδρέα για τις τέχνες ή το ενδιαφέρον του για τον πολιτισμό, κάτι που γίνεται προσπάθεια να ανιχνευθεί στο κείμενο αυτό, θα χρειάζονταν ορισμένα επιπλέον επιχειρήματα για να υποστηριχθεί σοβαρά η άποψη ότι όποιος προτιμά να διαβάζει ένα βιβλίο οικονομίας αντί για λογοτεχνία είναι αντιπνευματικός. Ίσως στο σημείο αυτό να λειτούργησε η ίδια εκείνη αντίληψη που θεωρούσε συλλήβδην τεχνοκράτες μια σειρά από επιστήμονες που αντικείμενό τους ήταν ο βιομηχανικός πολιτισμός. Όπως αναφέρει ο Νίκος Παπανδρέου, ο Ανδρέας ήταν ένας «εξαιρετικά διαβασμένος άνθρω-

---

3. Β. Βασιλικός, *Ελευθεροτυπία*, 24/6/1996.

πος»,⁴ κι αυτό δεν αντιφάσκει καθόλου με την άλλη του διαπίστωση, ότι δηλαδή «τα μυθιστορήματα έτσι κι αλλιώς δεν τον ενδιέφεραν».⁵

Ποια ήταν, όμως, η πολιτιστική ταυτότητα του Ανδρέα Παπανδρέου; Ποια ήταν τα βασικά συστατικά που συνθέτουν την πολιτιστική πλευρά του; Τα χρόνια της διαμόρφωσης, η πρώτη και η δεύτερη δεκαετία της ζωής του είναι πλούσιες σε ερεθίσματα και πολιτιστικές συγκρούσεις, δεν αποτελούν ευθεία γραμμή αλλά ένα πεδίο μάχης και κρίσεων ταυτότητας. Τα παιδικά του χρόνια δεν κυλούν ξέγνοιαστα, με ανεμελιά και ασφάλεια. Ο ίδιος είναι ανήσυχος και ευαίσθητος, όπως μαρτυρούν όλες οι πηγές, με έντονα πρόωμα βιώματα που οφείλονται στις οικογενειακές και πολιτικές περιπέτειες του πατέρα του, με διαρκείς εναλλαγές και ματαιώσεις στη ζωή και την εκπαίδευσή του. Αδυνατεί να πειθαρχήσει στο καλό ιδιωτικό σχολείο που τον στέλνουν, θα συνεχίσει για δύο χρόνια με δασκάλα στο σπίτι ως κατ' οίκον διδασχθείς, θα φοιτήσει στην πέμπτη δημοτικού στο Κολλέγιο, προνομιούχο φιλελεύθερο σχολείο, που προσφέρει στους μαθητές των καλών οικογενειών ευκαιρίες για πρωτοβουλίες, κίνητρα για μάθηση και ανταγωνισμό, εν ολίγοις μια καλά οργανωμένη εκπαίδευση για παιδιά καλών οικογενειών που προορίζονται να αποτελέσουν

---

4. Ν. Παπανδρέου, *Ανδρέας Παπανδρέου. Η ζωή σε πρώτο ενικό και η τέχνη της ποθητικής αφήγησης*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003, σ. 37.

5. Ό.π., σ. 22.

την ηγετική τάξη της χώρας. Αν στις παραπάνω περιπέτειες προστεθούν και οι περιπέτειες της υγείας του, διαπιστώνει κανείς μια διαδρομή κάθε άλλο παρά απρόσκοπτη. Ο ίδιος περιγράφεται ως ευφυής, φιλομαθής, φιλόπonos, δύσκολος και κακός στην αρχή, αλλά άριστος μαθητής στη συνέχεια.

Αυτή η αλλαγή που συντελείται μέσα σε ένα καλοκαίρι, από την πέμπτη στην έκτη δημοτικού, δείχνει τη δυνατότητα του να ανασυνθέτει, από μικρός ακόμη, ριζικά και με επιτυχία την πολιτιστική του ενδοχώρα, με αυτοσυνειδησία, αποφασιστικότητα και μοναχική αυτοδυναμία. Είναι η πρώτη ορατή αποφασιστική πολιτιστική στροφή στα δέκα του χρόνια, αλλά θα ακολουθήσουν κι άλλες αργότερα, με τα ίδια βασικά χαρακτηριστικά.

Ποια είναι τα εφόδια για να το πετύχει; Κατ' αρχάς, το άμεσο περιβάλλον του, πλούσιο αλλά αντιφατικό, που τον υποχρεώνει στην αφομοίωση ανταγωνιστικών πολιτιστικών ερεθισμάτων. Ο Ανδρέας αναγκάζεται να ανταποκριθεί σε μια πλουραλιστική, μεταβαλλόμενη, αλληλοσυγκρουόμενη πραγματικότητα, πάνω στην οποία δομεί, μέσα από ρήξεις και κρίσεις, την περιεκτική πολιτιστική του ταυτότητα. Δέχεται επιρροές, αλλά αναπτύσσει και αντίθεση μ' αυτές, αντιστέκεται στη συμμόρφωση, είναι απροσάρμοστος. Η ταυτότητά του υφαίνεται από τα υλικά της πολιτικής κουλτούρας, μέσα από το βίωμα και μαζί τη διανοητική προσπάθεια, τις εμπειρίες της προσωπικής ζωής αλλά και το κλίμα μιας

Διήγημα του δεκατριάχρονου Ανδρέα Παπανδρέου
στο περιοδικό του Κολλεγίου Αθηναίος, 14/11/1932

«Ο θάνατος του Διγενή Ακρίτα»
(από το ακριτικόν ποίημα «Ο θάνατος του Διγενή»)

Ο κρότος της φωτιάς συνόδευε την φωνή της γιαγιάς που γεμάτη θαυμασμό διηγόταν στο εγγονάκι της μίαν ιστορίαν. Ήταν η γιαγιά, 80 χρόνων περίπου, και φαίνεται ότι θα είχε αρχίσει από πολλήν ώραν την ενδιαφέρουσαν διήγησιν γιατί το ενδιαφέρον του παιδιού ήτο πάρα πολύ μεγάλο.

– Λοιπόν, παιδί μου, πηγαίνουν χρόνια πολλά από τότε που πέθανε ο Ακρίτας, είπε η γιαγιά.

Λίγος άνεμος φύσηξε, το παράθυρο δεν είχε στηρίγματα και χτύπησε μ' ορμή, που διέκοψε την ιστορία της γιαγιάς.

– Σύρε και κλείσε, Νίκο, παιδί μου, το παράθυρο, είπε η γιαγιά, κυττάζουσα με βλέμμα στοργής το εγγονάκι της, το οποίον πρόθυμον εξετέλεσε την παραγγελίαν της γιαγιάς και επανακάθησε εις το κάθισμα κοντά στη γιαγιά και στην φωτιά.

– Ο θάνατος τον Διγενή τον παραμόνεψε για να τον σκοτώση. Που 'χε το θάρρος, ο Χάροντας να τα βάλη μαζί του! Εκείνος μόνο το ρόπαλό του, που τόσους ληστές σκότωσε και πόσοι δεν τον έτρεμαν, να στριφογυρίζε θα τον σκότωνε και θα 'δινε το σώμα του στα όρνια να το φάνε.

– Μα, τόσο δυνατός γιαγιά ήταν ο Ακρίτας;

– Αστεία λες, εγγονάκι μου; Φαντάσου πηδούσε κάμπους και βουνά, λειβάδια μ' ένα τήδημα. Στο τρέξιμο έφθανε το λάφι, κι όταν πηδούσε πέραγε και το ταχύ γεράκι. Αμάδες έπαιζε βουνά, και βράχια και λιθάρια και όταν ήθελε ποτέξ ξερρίζωνε τα όρη. Και πόσων παλ-

ληκαριών δεν ριχτήκανε τα σώματα στον τάφο, που το μακρύ κοντάρι του τα είχε διαπεράσει!

Λοιπόν κρυφά, κρυφά παραμόνεψε, πίσω από τους κάμπους. Περνάει ο Ακρίτας. Το βάδισμά του πεταχτό, το τόξο εις το χέρι. Μακρύ, μακρύ ακόντιο, κρατούσε στ' άλλο χέρι.

Κανένα δεν φοβήθηκε, μέσα σ' αυτό το δάσος. Μα εκεί πίσω από το μεγάλο δένδρο που μες στις ρίζες του βαθείά κόκκαλα Ηρώων είναι, 'κει ήταν ο Χάροντας κρυμμένος με το τόξο. Είχε το τόξο το μακρύ, γιατί που με το δρεπάνι, το σώμα του θα το 'δινε στα όρνια να το φάνε.

Σταλαγματιές ιδρώτας έπεφταν σιγανά από το φοβισμένο μέτωπο. Για πρώτη φορά ιδρώνει ο Χάροντας από φόβο. Αχ! φοβότανε ο Χάροντας να απολύση το βέλος. Έτρεμαν τα χέρια του γιατί κι αυτά φοβόντουσαν εκείνον που περνούσε. Μα ο Ακρίτας φάνηκε, έπρεπε να του δίνη. Το χέρι του Χάροντα το φονικό αγγίζει το τόξον, ιδρώτας σταλαγματιές του στάζουν τα χέρια. Μα να! τεντώνει τη χορδή! Το βέλος δείλιασε να φύγη.

– Μα ο Χάροντας ταμόλησε. Το βέλος σφύριξε, έφυγε και στην καρδιά εχώθη του Ακρίτα.

Και ο Ακρίτας ο άμοιρος το ρόπαλο στριφογυρίζοντας πέφτει. Τα βουνά τρανάζουν και σκορπούν, ο Άδης όλος σειέται. Τ' άστρα τρεμοσβύνουνε κ' η γη όλη κουνιέται. Πτηνά, πουλιά, και ζωντανά, μαζί όλα τον κλαίνε.

Μα ο Χάροντας τον έχει αρπαγμένο. Κανένας δεν τον γλύτωσε, κανείς δεν θα γλυτώση.

Ο Διγενής ψυχομαχά, σε λίγο αποθνήσκει. Ήρθαν πτηνά του ουρανού τα μαυροφορεμένα και κλαίγοντας τον θάβανε μέσα εις τον βαθύ τον τάφο.

Μα 'κει που τον σκεπάζανε το σκέπασμά τους σπάξει, χωρίζεται σε δύο και τρέμει. Κι αυτό λογίζεται και λέει, πώς θα σκεπάση τον Ακρίτα.

Α. Γ. Παπανδρέου

ολόκληρης εποχής, αυτής του μεσοπολέμου. Η πρώτη του αυτή ταυτότητα θα συνεχίσει να υπάρχει κάτω από άλλες, που θα διαμορφώσει στη συνέχεια της ζωής του, αφανής αλλά έτοιμη να αφυπνιστεί μόλις υπάρξουν οι κατάλληλες συνθήκες. Το χάρισμα, που πολλοί θα αγνωρίσουν αργότερα σ' αυτόν, έχει να κάνει με εκείνη την πρώιμη διαίσθηση που γεννιέται στην πρώτη δεκαετία της ζωής του, καθώς η οργάνωση του φαντασιακού του δομείται κατ' εξοχήν πολιτικά. Ο ίδιος, εξηγώντας το ενδιαφέρον του για την πολιτική, θα εξομολογηθεί αργότερα: «Μεγάλωσα σ' ένα σπίτι όπου κυριαρχούσε η πολιτική».⁶

Η μυθολογία του πατέρα του και η ιστορία του παππού από τη μητέρα του του προσφέρουν έναν πρώτο καμβά. Αυτοδημιούργητος, καλλιεργημένος, ανερχόμενος, με πολιτικές περιπέτειες που τον φέρνουν πότε πάνω και πότε κάτω, με εξορίες και φυλακίσεις αλλά και δημόσια αξιώματα, ο πατέρας του τον βλέπει τα Σαββατοκύριακα και συζητά μαζί του, με φόντο τη μεγάλη βιβλιοθήκη του, για ιδεολογικά και πολιτικά θέματα. Ο βενιζελισμός και η έντονα αντιβασιλική στάση, που έχει ο Γεώργιος Παπανδρέου, είναι από μόνα τους μια πλούσια κουλτούρα, που συγκρούεται διεκδικώντας την ηγεμονία και αποδεικνύεται ικανή να χωρίσει τη χώρα στα δύο εκείνη την ταραγμένη εικοσαετία του

6. A. Papandreou, *Democracy at gunpoint: the Greek front*, New York, Doubleday, 1970, σ. 7.

’20. Η ζωή του πατέρα, στα μάτια του παιδιού, είναι ένα σχολείο που κάθε άλλο παρά διδάσκει χριστομάθεια και ευπείθεια. Η συλλογή πληροφοριών από διαφορετικές πηγές, η κριτική σκέψη, η επεξεργασία, η υιοθέτηση μιας γραμμής, η επιχειρηματολογία, ο στοχασμός, η αμφισβήτηση προσφέρονται σε ένα από τη φύση του ευφυές παιδί ως βιωματικά εργαλεία ανάλυσης και στοιχειοθετούν τον προσωπικό διανοητικό του χάρτη.

Ο παππούς από τη μητέρα του είναι αναμενόμενο ότι θα συμπληρώσει τον καμβά με αφηγήσεις για τα επαναστατικά χρόνια, τον κοσμοπολιτισμό του Παρισιού, ηρωικές ιστορίες επανάστασης και πατριωτισμού, προσφοράς στην πατρίδα, μια νότα αριστοκρατικής καταγωγής μιας μεγάλης οικογένειας που απλώνει τα κλαδιά της στην κεντρική Ευρώπη.

Όλα αυτά, μαζί με τις προσωπικές συναισθηματικές καταστάσεις που ζει κοντά στη μητέρα του, είναι αρκετά για να οδηγήσουν αυτό το μοναχοπαιδί σε κρίση ταυτότητας. Η φόρτιση είναι μεγάλη, του δημιουργεί διλήμματα, απειθαρχία, αδιαφορία για τα μαθήματα του σχολείου. Ο κακός μαθητής της πέμπτης δημοτικού ακούει στο τέλος του έτους να ανακοινώνεται πως ήταν «ο χειρότερος μαθητής της τάξης». Ολόκληρο εκείνο το καλοκαίρι θα παλέψει με τον εαυτό του, θα προβληματιστεί βαθιά. «Μου χάλασε όλο το καλοκαίρι και πραγματικά ανέτρεψε όλο το σκεπτικό μου (...) Πραγματικά ήταν μια κρίσιμη περίοδος, είχα “σπάσει”